

SŁAWOJ TANAS^{*}

Cmentarz w przestrzeni rekreacyjnej miasta

Streszczenie. Artykuł porusza temat wielofunkcyjności cmentarzy w życiu społecznym mieszkańców miast, ze szczególnym uwzględnieniem funkcji rekreacyjnej. Cmentarze, zaliczane do terenów zieleni miejskiej, oprócz swojej podstawowej funkcji, pełnią rolę miejsca szeroko rozumianej rekreacji, gdzie mieszkańcy mogą nabrać sił fizycznych i psychicznych. Z tej perspektywy cmentarze nabierają szczególnego znaczenia w procesie terapeutycznym i socjalizacyjnym w trudnych dla człowieka chwilach życia, będących konsekwencją tragicznych wydarzeń, żałoby czy egzystencjalnych rozterek. Ze względu na walory przyrodnicze cmentarze mogą stanowić dobrą alternatywę wobec parków miejskich i zieleńców, zwłaszcza dla osób szukających samotności. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na funkcję regeneracyjno-terapeutyczną cmentarzy oraz określenie ich miejsca w systemie terenów zieleni miejskiej i przestrzeni rekreacyjnej miasta. Artykuł ma charakter przeglądowy i jest poparty wynikami badań własnych przeprowadzonych metodą obserwacji uczestniczącej. Wyniki te potwierdzają, że cmentarze miejskie mogą być atrakcyjne z punktu widzenia rekreacji. Pomimo ich potencjału w tym zakresie szersze wykorzystanie cmentarzy na potrzeby rekreacji może rodzić konflikty funkcjonalne i społeczne.

Słowa kluczowe: cmentarz, rekreacja, zielen miejska

Kody JEL: L83, Z32

Sugerowane cytowanie: Tanas, S. (2022). Cmentarz w przestrzeni rekreacyjnej miasta. *Studia Periegetica*, 4(40), 35-53. <https://doi.org/10.58683/01.3001.0016.1834>

^{*} Uniwersytet Łódzki (Polska), Wydział Nauk Geograficznych, Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji, e-mail: slawoj.tanas@geo.uni.lodz.pl, orcid.org/0000-0003-3325-2645.

1. Wstęp

W ostatnich dekadach obserwowany jest na świecie znaczny wzrost populacji mieszkańców miast. Obecnie ponad 56% ludności świata mieszka na obszarach miejskich, w Polsce odsetek ten w 2021 r. wyniósł 60% (GUS, 2021a, 2021b). Oznacza to, że miasta są istotnym obszarem egzystencji człowieka, często w warunkach ograniczonego dostępu do przestrzeni przyjaznych wypoczynkowi i rekreacji.

Przestrzeń rekreacyjna miast ulega ciągłym przemianom, będących konsekwencją zmian społeczno-gospodarczych, rozrostu lub kurczenia się obszarów zurbanizowanych czy modyfikacji funkcji określonych fragmentów przestrzeni miejskiej. Przestrzeń rekreacyjna wzbogacana o nowe elementy infrastrukturalne coraz częściej uzupełniana jest o kontekst kulturowy miejsca i jego dziedzictwo. Tym samym istotna staje się wielowymiarowość miejskiej przestrzeni rekreacyjnej. Rośnie także znaczenie rekreacji, która łączy się z odpoczynkiem psychicznym oraz kreatywnymi i twórczymi działaniami, wykorzystującymi dorobek kultury i sztuki (Mroczek-Żulicka, 2021).

Stosunkowo rzadko w literaturze przedmiotu podejmowane jest zagadnienie wielofunkcyjności cmentarzy w życiu społecznym mieszkańców miast z wyróżnieniem funkcji rekreacyjnej (regeneracyjno-terapeutycznej). Cmentarz jako obszar zaliczany do terenów zieleni miejskiej stanowi istotny fragment przestrzeni miejskiej, w którym realizowane są różne potrzeby mieszkańców, również te związane z regeneracją sił fizycznych i psychicznych, a więc szeroko rozumianą rekreacją. Z tej perspektywy cmentarz nabiera szczególnego znaczenia w procesie terapeutycznym i socjalizacyjnym w trudnych dla człowieka chwilach życia, będących konsekwencją tragicznych wydarzeń, żałoby czy egzystencjalnych rozterek. Również ze względu na walory przyrodnicze cmentarze mogą stanowić alternatywę dla parków miejskich i zieleńców, będąc celem spacerów i wypoczynku w otoczeniu przyrody.

Celem artykułu jest określenie miejsca cmentarzy w systemie terenów zieleni miejskiej i przestrzeni rekreacyjnej miasta oraz ocena znaczenia ich funkcji rekreacyjnej (regeneracyjno-terapeutycznej). Szczególnie istotna w przypadku cmentarzy jest funkcja terapeutyczna. Autor zwraca również uwagę na heterotopię przestrzeni cmentarzy miejskich.

2. Metoda

Artykuł został przygotowany na podstawie przeglądu literatury oraz wyników badań własnych autora, prowadzonych w okresie ostatnich dziesięciu lat, a do-

tyczących funkcji rekreacyjno-terapeutycznych cmentarzy miejskich. Głównymi metodami badawczymi, które pozwoliły na dokonanie oceny znaczenia cmentarzy miejskich w systemie zieleni miejskiej, były analiza literatury przedmiotu krajowej i zagranicznej oraz obserwacja uczestnicząca na obszarze wybranych cmentarzy miejskich (m.in. w Łodzi, Szczecinie, Bystrzycy Kłodzkiej i Sztokholmie)

3. Rozumienie rekreacji

Rekreacja pojawia się w całej przestrzeni publicznej i semipublicznej miasta, często w tych obszarach, które nie są uznawane za potencjalne tereny rekreacyjno-wypoczynkowe. Są to m.in. obszary i obiekty poprzemysłowe, obszary zdegradowane, ugory miejskie, które są przekształcane w przestrzenie przyjazne sztuce i kulturze, które edukują, zachęcają do interakcji i prowokują do określonych zachowań społecznych. Należy jednak pamiętać, że miejskie obszary rekreacji to przede wszystkim tereny zieleni miejskiej, w tym czynne i nieczynne cmentarze.

Rozważając kwestię miejskich przestrzeni rekreacyjnych (Mokras-Grabowska, 2017), należy na wstępie wyjaśnić pojęcie rekreacji. Jak wspomniano wyżej, rekreacja jest nadal często rozumiana jako aktywność o charakterze sportowym, turystycznym lub hobbystycznym, wyrównująca deficyt ruchu (hipokinezję) (Winiarski, 2011). Zdaniem Teresy Wolańskiej rekreacja to „różnego rodzaju zajęcia podejmowane w czasie wolnym, dobrowolnie, dla przyjemności, autoekspresji, formacji własnej osobowości, odnowy i pomnażania sił psychofizycznych” (za: Toczek-Werner, 2007). Słowo „rekreacja” pochodzi z języka łacińskiego od słowa *recreo*, które oznacza: ożywić, odnowić, pokrzepić, stworzyć na nowo, a *recreatio* – powrót do zdrowia, sił. Maria Kwilecka i Zuzanna Brożek (2007) wymieniają następujące funkcje rekreacji: wypoczynkową, wolnoczasową, zdrowotną, ludyczną, socjalizacyjną i kompensacyjno-korektywną. Jednocześnie może ona pełnić liczne funkcje instrumentalne (pośrednie): kulturową, ideologiczną, gospodarczą, społeczną, selektywną, adaptacyjną, integracyjną i dezintegracyjną, systemową, kreacyjną, kataraktyczną i stymulacyjną. Iwona Kielbasiewicz-Drozdowska (2001) wyróżniła następujące rodzaje rekreacji: fizyczną (ruchową), twórczą, kulturalno-rozrywkową, a także rekreację przez działalność społeczną. Rekreacja twórcza przyjmuje różne formy ekspresji twórczej, np. zajęć artystycznych, plastycznych, muzycznych czy fotograficznych. Dzięki nim kształtowane jest poczucie piękna i estetyki. Rekreacja przez działalność społeczną służy z kolei wyzwoleniu umiejętności organizacyjnych, wspomaganie w czasie wolnym inicjatyw społecznych (Mroczek-Żulicka, 2018; Czajkowski, 1979). Warto zwrócić szczególną uwagę na funkcje zdrowotną, regeneracyjną, terapeutyczną, socjalizacyjną i społeczną rekreacji, które mogą być realizowane w obrębie cmentarzy miejskich.

Termin „rekreacja” stosowany jest zarówno w ujęciu węższym – jako synonim aktywnego wypoczynku i regeneracji, jak i szerszym (potocznym) – jako zajęcia związane z czasem wolnym, odpowiednik angielskiego *leisure*. Ludzie, podejmując rekreację, wykorzystują do tego celu środowisko fizyczne (w tym przyrodę) i społeczne oraz ogół czynników rzeczowych i osobowych (w tym dziedzictwo materialne i niematerialne), powstających w wyniku ich społecznego współistnienia. Otoczenie to nazywane jest środowiskiem rekreacyjnym (Toczek-Werner, 2007).

Ze względu na przestrzenne aspekty zachowań rekreacyjnych w literaturze przedmiotu pojawia się określenie „przestrzeń rekreacyjna”. Oznacza ona część przestrzeni geograficznej, która ma cechy korzystne dla realizacji zachowań wolnoczasowych i charakteryzuje się istnieniem procesów rekreacyjnych o rozmiarach istotnych społecznie i przestrzennie (Toczek-Werner, 2007). A zatem każdy obszar (przestrzeń geograficzna), na którym zaobserwujemy zjawisko rekreacji jest przestrzenią rekreacyjną. Jeżeli aktywności te mają swoją lokalizację w mieście, możemy mówić o „miejskiej przestrzeni rekreacyjnej”.

Rekreacja mieszkańców miast realizowana jest zarówno w obiektach zamkniętych (np. pływalnie, hale widowiskowo-sportowe, siłownie, obiekty kulturalne), jak i w plenerze (np. parki, zieleńce, place zabaw). Niewątpliwie dla plenerowej rekreacji największe znaczenie w przestrzeni miasta mają tereny zieleni, które odgrywają istotną rolę w codziennym wypoczynku i rekreacji mieszkańców. Tereny te mają również znaczenie klimatyczne, łagodząc efekt miejskiej wyspy ciepła, poprawiając lokalny mikroklimat i częściowo niwelując zanieczyszczenie atmosfery.

Do terenów zieleni miejskiej zaliczane są cmentarze, których znaczeniu dla rekreacji i wypoczynku mieszkańców miast poświęcona została poniższa analiza, poparta wybranymi przykładami.

4. Cmentarz w systemie zieleni miejskiej

Według *Uniwersalnego słownika języka polskiego* (Dubisz, 2003) cmentarz to zwykle ogrodzony obszar, gdzie grzebani są zmarli lub przechowywane są prochy po ich kremacji, zorganizowany wedle pewnych reguł kulturowych, związanych z rytuałem grzebania zmarłych oraz istnieniem różnych tradycji utrwalania pamięci o nich. To także ogrodzona przestrzeń dziedzinka kościelna.

Cmentarz to przede wszystkim przestrzeń kulturowa, będąca odbiciem określonych wartości, wzorców i norm kulturowych lokalnych społeczności (Kolbuszewski, 1996; Aries, 1989; Tanaś, 2008). Stanowi on część infrastruktury komunalnej i teren usług pogrzebowych. Jest to przestrzeń święta (*sacrum*), spełniająca

określone funkcje religijne i użytkowe. Jako przestrzeń pamięci jest ważnym ogniwem łączącym teraźniejszość z przeszłością. Jako przestrzeń publiczna jest miejscem spotkań i określonych praktyk społecznych. Jako przestrzeń poznania stanowi ogniwem edukacji i jest swego rodzaju muzeum na otwartej przestrzeni. Cmentarz, będąc przestrzenią poznawczą (krajoznawczą, turystyczną), może stanowić atrakcję turystyczną lub wręcz produkt turystyczny. Cmentarz, który posiada istotne walory przyrodnicze (np. wysoka i niska zieleń, powierzchnie trawiaste, zbiorniki i ciekły wodne, aleje spacerowe), może być również przestrzenią spędzania czasu wolnego przez mieszkańców miast, a więc przestrzenią rekreacji.

Cmentarz to często przemyślany układ przestrzenny o charakterze parkowo-ogrodowym, który cechuje różnorodność flory i fauny (występowanie pomników przyrody i chronionych gatunków) oraz współzależność lokalizacji z rzeźbą terenu.

Przebieg miejski, podlegający określonym ograniczeniom zewnętrznym i wewnętrznym, podlega nieustannym przemianom. Obserwować możemy konflikty między lokalizacją cmentarzy XIX-wiecznych (wówczas lokowanych poza miastem, a dziś znajdujących się w ich obrębie) i nowymi inwestycjami urbanistycznymi. Cmentarze położone na obszarze miast, ze względu na ograniczoną powierzchnię, ale i swego rodzaju „nietykalność”, stanowią współcześnie element walki rynkowej o możliwość pochówku. W wielu miastach zaczyna brakować przestrzeni grzebalnej. Ze względu na swe walory historyczne i symboliczne cmentarze podlegają ochronie i rzadko są likwidowane. Cmentarze miejskie są również uznawane przez mieszkańców za miejsca publiczne z ogólnym dostępem. Dotyczy to zarówno cmentarzy komunalnych, wyznaniowych, prywatnych, jak i społecznych. W strukturze przestrzeni miejskiej jest to bardzo ważna podprzebieg, w której obserwuje się szereg działań i zachowań społeczności miejskiej.

Tereny zieleni i wypoczynku są to tereny otwarte, pokryte roślinnością wysoką, średniowysoką i niską, świadomie komponowane, spełniające wielofunkcyjne zadania w zakresie ochrony i kształtowania środowiska i klimatu, pełniące funkcje społeczno-usługowe na rzecz mieszkańców (Piątkowska, 1983). Tereny te mogą być ogólnie dostępne, użytkowane przez ludność bez ograniczeń i nieodpłatnie lub z ograniczoną dostępnością, użytkowane odpłatnie z ograniczonymi formami i czasem użytkowania.

Funkcje terenów zieleni w mieście i w krajobrazie zurbanizowanym ulegały zmianom wraz z rozbudową miast, rozwojem przemysłu, przemianami społecznymi czy wzrostem znaczenia czasu wolnego (Niemirski, 1972). Władysław Niemirski wyznacza cztery zasadnicze grupy zadań, jakie stoją przed terenami zieleni:

a) biologiczne, w tym zadania sanitarno-higieniczne (tłumienie hałasu, oddziaływanie na psychikę człowieka) i zadania klimatyczne (osłona od wiatrów, wpływ na temperaturę i składowe powietrza);

b) estetyczne – zieleń jako czynnik kształtujący estetykę środowiska miejskiego;

c) społeczne – rola dydaktyczno-wychowawcza, wpływ na zdrowie i wypoczynek człowieka;

d) gospodarcze, np. funkcje usługowe i użytkowe.

Tereny zieleni pełnią ważne funkcje społeczne i sprzyjają nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich, dotyczy to w szczególności ludzi samotnych, osób w starszym wieku, dla których towarzystwo innych jest życiową potrzebą. Wrażenia estetyczne w kontakcie z przyrodą i zielenią sprzyjają łagodzeniu emocji, stresu, umożliwiają nawiązanie kontaktów towarzyskich i socjalizację, ważnych dla rozwoju społecznego.

W polskich publikacjach dotyczących użytkowania ziemi w miastach, w zależności od autora (Bromek, 1966; Liszewski, 1973), cmentarze są różnie klasyfikowane. Zasadniczo można wyróżnić trzy grupy funkcji przypisywanych cmentarzom. Są to tereny związane z użytecznością publiczną, tereny gospodarki komunalnej i usług oraz tereny zieleni. Cmentarze śródmiejskie ze względu na swoistą „nietykalność” stanowią istotną część terenów zieleni miejskiej i w zależności od przyjętej klasyfikacji zaliczane są do terenów zieleni, terenów zieleni urządzonej, terenów zieleni i rekreacji, zieleńców i cmentarzy oraz urządzeń kultury fizycznej (rys. 1). W klasyfikacji terenów zieleni opracowanej przez Instytut Urbanistyki i Architektury w 1951 r. cmentarz został zaklasyfikowany do terenów zieleni o specjalnym przeznaczeniu i o ograniczonej dostępności. W klasie tej oprócz cmentarzy znalazły się parki i ogrody zabytkowe, pracownicze ogrody działkowe oraz ogrody dydaktyczne.

Rysunek 1. Miejsce cmentarzy w klasyfikacjach użytkowania ziemi

Źródło: Tanaś, 2008; Liszewski, 1973; Bromek, 1966.

Warto podkreślić, że nowo zakładane cmentarze miejskie na obszarze Polski powinny się projektować i utrzymywać jako tereny o założeniu parkowym. Potwierdzenie tego znanowi rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz. U. nr 164, poz. 1587). Zgodnie z załącznikiem nr 1 do przywołanego rozporządzenia, regulującego podstawowe barwne oznaczenia graficzne i literowe dotyczące przeznaczenia terenów, które należy stosować na rysunku planu miejscowego, cmentarze zaklasyfikowano do terenów zieleni z oznaczeniem literowym ZC i kolorem zielonym jako oznaczeniem barwnym (Rossegal, 2012). Niestety przedstawione zalecenia są coraz rzadziej respektowane przez lokalne władze lub instytucje wyznaniowe m.in. ze względu na ograniczenia budżetowe i przestrzenne.

Współcześnie cmentarze lokalizowane są często w pasmach zewnętrznej zieleni miejskiej, w klinach zieleni lub w strefie podmiejskiej. Unika się sąsiedztwa z terenami o funkcjach mieszkaniowych i przemysłowych. Jednocześnie wskazane jest, żeby cmentarz był położony w sąsiedztwie lasów, parków, pól i był częściowo zadrzewiony (Piątkowska, 1983). Jednym z najnowszych tego typu założeń w Polsce jest cmentarz komunalny w Częstochowie, oddany do użytku w 2003 r.

Zielone przestrzenie cmentarzy wywierają wpływ na kształtowanie mikroklimatu dzielnic miast i odgrywają ważną rolę plastyczną w sylwetce miasta. W Europie Zachodniej zakładane od XIX wieku cmentarze leśne, parkowe i ogrodowe nabrały z czasem znaczenia estetycznego i stanowią współcześnie istotny fragment terenów zieleni miejskiej, a ich zazwyczaj otwarty dostęp jest warunkiem użytkowania cmentarzy jako alternatywnej przestrzeni dla publicznych parków i miejskich terenów leśnych. Wykorzystywanie cmentarzy jako parków publicznych jest stosunkowo powszechną, choć dość specyficzną praktyką w europejskich miastach (Tanaś, 2008). Szczególnym przykładem są też amerykańskie cmentarze miejskie, zakładane w charakterze cmentarzy trawiastych czy cmentarzy wiejskich, ze specyficznym, urozmaiconym układem planistycznym i krajobrazem. Wśród rosnących pierwotnie na cmentarzach roślin przeważały drzewa i krzewy owocowe, które dzięki swemu cyklowi rozwojowemu uważane były za symbol zmartwychwstania. Do organizowania cmentarzy włączali się ogrodnicy i architekci krajobrazu. Na cmentarzach pojawiła się zieleń wysoka, krzewy, trawa i kwiaty. Stare cmentarze stanowią współcześnie enklawy występowania wielu gatunków ssaków i ptactwa.

Z kompozycyjnego, przestrzennego i funkcjonalnego punktu widzenia cmentarze stanowią obiekty o wielu możliwościach rozwiązań, od bardzo prostych po założenia monumentalne i krajobrazowe. To kultura społeczeństwa w znacznym stopniu znajduje swoje odbicie w sposobie lokalizacji, zagospodarowania i utrzymywania cmentarzy. Do najciekawszych założeń przestrzenno-krajobrazowych

należą cmentarze zabytkowe, najczęściej zakładane w XIX i na początku XX wieku. Jednak odnajdziemy również współczesne założenia cmentarzy, wskazujące na realizację koncepcji wielofunkcyjnych nekropolii, w tym z funkcją rekreacyjno-wypoczynkową.

Ze względu na opisaną wcześniej koncepcję cmentarza krajobrazowego, sprzyjająca spacerom i kontemplacji roślinność zaczęła odgrywać ważną rolę w jego przestrzeni. Aż 50-35% powierzchni cmentarza powinno być przeznaczony na zielen, która stanowi dużą jego część, stwarza nastrój ciszy i spokoju. Zielen wysoka izoluje poszczególne pola grzebalne, tłumi hałas i jest dobrym tłem dla nagrobków. Zgodnie z polskim prawem stare, nieużytkowane cmentarze mogą być zamienione na parki po upływie 40 lat od ostatniego pochówku (Niemirski, 1972).

Dzisiejsze próby tworzenia zielonych cmentarzy, nawiązujących do otaczającego krajobrazu, są bez wątpienia świadectwem zmieniającej się współcześnie świadomości ekologicznej. Jedną z pierwszych prac poświęconych planowaniu cmentarzy, cytowaną przez wielu późniejszych autorów, jest praca Johna C. Loudona (1843) opisana szeroko przez Jamesa S. Curla (1980) w książce *A Celebration of Death*. Curl analizuje koncepcje „cmentarza ogrodu” Loudona, szkockiego botanika, nestora brytyjskiej szkoły projektowania krajobrazu. Problematyką zieleni wysokiej na cmentarzach zajmowali się m.in. Paul Cloke i Owein Jones (2004). Studia nad ewolucją projektów i założeń architektonicznych cmentarzy prowadzili zaś Richard E. Etlin (1984), Barbara Jones (1967), William Taylor (1999), Keith P. Luria (2001), Michel Ragon (1983).

Walory przyrodnicze cmentarzy, tak doceniane od XIX wieku, stanowią często o specyfice wykorzystania przestrzeni cmentarzy. Jednym z najlepszych przykładów rekreacyjno-turystycznego wykorzystania szaty roślinnej i założenia krajobrazowego jest cmentarz Ohlsdorf w Hamburgu, oddany do użytku w 1877 r. Cmentarz Ohlsdorf jest przykładem 400-hektarowego obszaru zieleni, na którym znajdują się ulice, aleje spacerowe, miejsca odosobnione, stawy, fontanny. Dla osób odwiedzających tę nekropolię w celach poznawczych lub rekreacyjnych zostały przygotowane specjalne przewodniki i mapy tras spacerowych. W Polsce przykładem jest Cmentarz Centralny w Szczecinie (historyczna nazwa Hauptfriedhof), założony w latach 1899-1900 i uznany za zabytkowy park dendrologiczny o powierzchni ponad 170 ha. Na jego terenie występuje 415 gatunków i odmian drzew i krzewów (Tanaś, 2008). Do najciekawszych można zaliczyć jodłę kaukaską, miłorząb dwudzielny, cis pospolity, daglezię zieloną. Na terenie cmentarza znajdują się liczne pomniki przyrody. Całość, wraz z ciekami wodnymi, alejami gatunkowymi, tworzy wybitny obiekt przyrodniczy, będący ważnym ogniwem zieleni miejskiej Szczecina, miejscem rekreacji mieszkańców, obszarem tranzytowym i atrakcją turystyczną miasta.

Pierwszym cmentarzem ogrodem w Stanach Zjednoczonych był, założony w 1831 r., cmentarz Mount Auburn w Cambridge, który był wzorem dla zakła-

danych cmentarzy i parków publicznych z całego wschodniego wybrzeża i na obszarach miejskich Stanów Zjednoczonych, np. dla Central Parku w Nowym Jorku założonego w 1856 r. (Vovelle, 2004). Projekt zakładał połączenie piękna, natury i sztuki. Cmentarz, jako miejsce działające kontemplacyjnie i łagodząco, miał posiadać fizyczną różnorodność, naturalne piękno, przestrzeń podkreślającą wiejski charakter, jedność zabytków i krajobrazu, okrężny system dróg komunikacyjnych zgodny z topografią. Mount Auburn od początku swego istnienia spełniał różne zadania. Jako obszar otwarty dla wszystkich stał się miejscem spokojnej rekreacji, refleksji i edukacji. W czasie, gdy przyroda wokół miasta zanikała, w coraz większym stopniu pełnił funkcję miejsca publicznego użytku. Wyzwaniem dla administratorów cmentarza było jednak pogodzenie i połączenie dostępu do cmentarza żałobników i rekreantów (Clendaniel, 1995).

5. Cmentarz jako miejsce łagodzenia traumy

Krajobraz kulturowy wypełnia bogata treść przyrody i sztuki (Kopczyński, 2009), która pozytywnie wpływa na aktywność psychiczną i fizyczną człowieka oraz buduje terapeutyczny potencjał krajobrazu. W literaturze przedmiotu (Długozima, 2016) spotkać można wiele pozycji poświęconych korzystnemu oddziaływaniu natury na organizm ludzki oraz leczniczym walorom przyrody, definiowanych jako ekoterapia – terapeutyczne oddziaływanie środowiska naturalnego (Ulrich i Zimring, 2004), a także terapeutycznej funkcji sztuki opisywanej jako arteterapia – zdrowiotwórcze oddziaływanie sztuk (Rudowski, 2007; Stefańska, 2012).

Wiele doświadczeń prowadzonych przez badaczy dowodzi, że kontakt z przyrodą przyczynia się do regenerujących skutków fizjologicznych: redukcji stresu psychicznego, poprawy samopoczucia i przywracania zdrowia (Ulrich i Zimring, 2004). Badania Carolyn A. Francis i Claire Cooper-Marcus (1992) dowodzą, że ludzie intuicyjnie poszukują środowiska przyrodniczego, gdy znajdują się pod wpływem stresu.

Badania antystresowych właściwości krajobrazu wykazały, że potencjał terapeutyczny mają założenia przestrzenne o bujnej, zróżnicowanej roślinności. Szata roślinna niewątpliwie przyczynia się do powstawania nastroju cmentarza i jego pozytywnego społecznego odbioru. Kontemplowanie zmienności natury na cmentarzu odgrywa istotną rolę w procesie akceptacji przemijalności człowieka (Francis, Kellaher i Neophytou, 2005). Zieleń normalizuje życie po stracie bliskich. Kontakt z przyrodą i naturalnym krajobrazem cmentarza łagodzi smutek. Za sprawą zieleni (zwłaszcza wysokiej) następuje powolny powrót do normalności życia po utracie bliskiej osoby (Davies i Rumble, 2012).

Termin „krajobraz terapeutyczny” (ang. *therapeutic landscape*) ma XX-wieczną proveniencję i definiuje te krajobrazy, które „trwale pozwalają osiągać fizyczne, psychiczne i duchowe uzdrowienie” (Gesler, 1993). Celem projektowania przestrzeni terapeutycznej jest „pocieszenie duszy i odnowienie ducha” i nie ma znaczenia, czy przestrzeń tę wypełniają ławki, czy jest to misternie zaprojektowany krajobraz. Najważniejsza jest intencja – wpisanie cmentarza w krajobraz jako przestrzeni honorującej, upamiętniającej bliskich zmarłych. Przebywanie na cmentarzu i jego kontemplacja zapewnia relaks, wyciszenie, regeneruje siły, ułatwia przeżywanie żałoby. Dzięki właściwej aranżacji cmentarza emocje towarzyszące śmierci transformują. Zmiana ta przebiega od uczucia szoku, przez uczucie świadomej straty, smutku, akceptacji śmierci po pamięć po zmarłej osobie (Długozima, 2016).

Zbiorniki wodne dają możliwość czynnego i biernego wykorzystania wody w procesie leczenia (hydroterapia). Woda działa wielowymiarowo na systemy zmysłowe w bezpośrednim kontakcie dotykowym, emituje uspokajające dźwięki oraz może być elementem urozmaicającym założenie przestrzenne cmentarza (działa na percepcję wzrokową, estetyzuje otoczenie). Woda jest elementem skupiającym uwagę o znaczeniu terapeutycznym i symbolicznym. Z kolei ciągi komunikacyjne zachęcają do spacerowania, podejmowania aktywności fizycznej, przyczyniając się do obniżania stanów depresyjnych u pacjentów (Cooper-Marcus i Barnes, 1999). Cmentarz od dawna stanowi miejsce samotnych spacerów, spotkań zakochanych, rozmyślań i zadumy. Sprzyja uspokojaniu duszy człowieka zmęczonego „zgiełkiem świata”, wizyta na nim była swego rodzaju psychoterapią (Kolbuszewski, 1985).

Cmentarz od XIX wieku odgrywa istotną rolę w terapii po stracie bliskiej osoby. W. Kehm (2002) opisuje trzy modele terapeutyczne „zielonych cmentarzy”, stworzone przez Matthew Berreya:

– „protetyczny” – w którym pomnik, grób jest zarówno substytutem rodziny, domu dla zmarłego, jak i symbolem zmarłego dla rodziny. Jest ważny w procesie opłakiwania i zmiany w postawie wobec śmierci bliskiej osoby. Wyrazem pamięci jest właśnie pomnik, grobowiec czy epitafium;

– „normalizujący” – gdzie kontakt z naturalnym krajobrazem cmentarza łagodzi smutek. Następuje reintegracja poprzez kontakt z naturalnym krajobrazem i przyrodą oraz powrót do normalności życia, bez osoby pochowanej;

– „podnoszący na duchu” – zieleń i krajobraz cmentarza przynosi nadzieję. Jest miejscem schronienia w mieście, gdzie żałobnicy i mieszkańcy znajdują atrakcyjną, naturalną przestrzeń łagodzącą negatywne przeżycia po utracie bliskiej osoby (Tanaś, 2008).

Bez względu na osobowość czy zakodowany w podświadomości wzorzec przestrzeni obecność innych żałobników krzepi, stanowią oni swego rodzaju grupę wsparcia. Dzięki świadomości, że samotnych, dotkniętych śmiercią bliskich jest więcej, łatwiej poradzić sobie z trudnymi emocjami. Cmentarz skupia takie osoby, które wzajemnie się wspierają w trudnym dla nich czasie. Cmentarz jest dla

żałobników miejscem spotkań, rozmów i dlatego w jego układzie przestrzennym niezbędne są miejsca z siedziskami oraz innymi elementami wyposażenia, takimi jak oświetlenie, toalety czy kosze na śmieci (Długozima, 2016).

Cechy terapeutyczne cmentarzy ogrodów i cmentarzy parków stały się w XIX wieku wzorem dla miejskich parków. Krajobrazy parku i zielonego cmentarza są właściwie te same. Trawniki, drzewa, stawy, ścieżki, pomniki, rzeźby są harmonijnie zorganizowane w celu wywołania pozytywnych odczuć i wyciszenia. Miejskie nekropolie często skupiają w określonych porach roku większy ruch rekreacyjny niż ruch memoratywny.

6. Cmentarz w systemie rekreacji miejskiej

Jakie są związki przestrzeni cmentarnej (sepulkralnej) z przestrzenią rekreacyjną? Rekreacja w szerokim znaczeniu to każda forma regeneracji sił człowieka, przejawiająca się spędzaniem czasu wolnego aktywnie lub biernie. Najczęstszymi formami rekreacji w przestrzeni cmentarza są spacer, spotkania i rozmowy towarzyskie, kontemplacja, modlitwa, kontakt z przyrodą. Myśląc więc o rekreacji na cmentarzu, należy pamiętać o jej ograniczonym aspekcie, obejmującym regenerację sił zarówno fizycznych (spacer), jak i psychicznych (idea terapeutycznej funkcji cmentarza po śmierci bliskich). Cmentarz nie może być traktowany jako zwykły teren zieleni, gdyż prowadziłoby to do zakłócenia powagi i *sacrum* tego miejsca. Niebezpieczeństwo w tym przypadku polega na nadinterpretacji pełnionych przez cmentarze funkcji i uzależnione jest od kontekstu kulturowego oraz zwyczajów panujących w określonych grupach społecznych.

Po latach wypierania ze świadomości problemu śmierci i żałoby, stanowiących powszechnie temat tabu, obserwujemy zmianę w społeczeństwie europejskim wobec dyskursu o śmierci, co widać również w Polsce. Mieszkańcy miast ponownie postrzegają cmentarz jako część swojego środowiska mieszkalnego, swojej dzielnicy. Ankiety przeprowadzane wśród odwiedzających niemieckie cmentarze wskazują, że są one w większym niż dawniej stopniu miejscem odpoczynku i spacerów (Richter, 1995). Także walory estetyczne nekropolii, cisza, spokój, zieleń, woda, rzeźba sepulkralna oraz infrastruktura sprzyjają wypoczynkowi. Z uwagi na swe walory przyrodnicze i krajobrazowe cmentarze, w ograniczonym stopniu, mogą stać się popularnymi miejscami regeneracji sił psychicznych i fizycznych. Zwłaszcza w dużych miastach są kuszącą alternatywą dla zatłoczonego centrum i nielicznych, niekiedy zaniedbanych zieleńców lub parków. Oczywiście w tym przypadku wykorzystanie nekropolii ograniczone jest do spędzania wolnego czasu w ciszy i spokoju oraz spacerów wśród zieleni. Na dużych cmentarzach zdarza się,

że aleje wykorzystywane są przez rowerzystów, a polany, skupiska zieleni i zbiorniki wodne zachęcają do wypoczynku, organizacji pikników, spotkań rodzinnych czy lektury książki i prasy.

Tezę, że cmentarz stanowi obszar spacerów (rekreacji), potwierdza Andrzej Suliborski (2005), wskazując na badania, w których część respondentów deklarowała odwiedzanie cmentarzy niezwiązanych z miejscem pochówku najbliższych ani nieposiadających szczególnych walorów historycznych. Ankietowani preferowali spacerować po cmentarzu zwłaszcza wówczas, kiedy znajduje się on w sąsiedztwie ich częstego przebywania (domu, pracy). Podobne deklaracje składali ankietowani przez autora spacerowicze na Centralnym Cmentarzu w Szczecinie (Tanaś, 2008). W tym przypadku cmentarz okazał się szczególnym miejscem spędzania czasu wolnego dla ludzi starszych i rodziców z dziećmi.

W określonych społecznościach pewne zachowania wolnoczasowe na cmentarzach będą akceptowalne lub nie. Organizacja rodzinnych spotkań na trawie w krajach protestanckich nie jest niczym zdrożnym, w Polsce jest raczej kontestowana. Organizacja wydarzeń kulturalnych i koncertów na polskich cmentarzach należy do rzadkości. Jazda rowerem, jogging, ćwiczenia plenerowe w przestrzeni zabytkowych cmentarzy w Polsce spotyka się ze społecznym oporem, w krajach skandynawskich już nie.

Badania autora przeprowadzone na terenie Łodzi (Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in., 2008) potwierdzają realizowanie czynności rekreacyjnych w przestrzeniach cmentarzy. Wśród badanych 42% osób twierdziło, że odwiedza rekreacyjnie cmentarze w ramach swojego czasu wolnego. W zależności od wieku respondentów zaobserwowano, że spacer rekreacyjny odbywały w 55% osoby powyżej 55. roku życia. Rzadziej spacer deklarowały osoby w wieku poniżej 55. roku życia – 45%. Częściej spacer deklarowały osoby z wyższym wykształceniem (62%), renciści (60%) i emeryci (52%). Należy zaznaczyć, że powierzchnia cmentarzy na terenie Łodzi stanowi około 4% terenów zieleni miejskiej.

W grupie walorów wypoczynkowych niezbędne są cechy stanowiące minimum warunków do wypoczynku. Do cech tych można zaliczyć: czyste powietrze, ciszę, niski stopień urbanizacji, występowanie walorów estetycznych krajobrazu, brak zasadniczych przeciwwskazań klimatycznych, korzystne warunki bioklimatyczne. Większość zabytkowych zespołów cmentarnych, będących terenami zielonymi o założeniach parkowych, takie warunki spełnia. Stary, zabytkowy cmentarz, szczególnie w dużych ośrodkach miejskich, posiadający bogatą szatę roślinną, wiekowe drzewa, rozbudowany układ alejek i centralne, dogodne położenie, może stanowić alternatywę dla parków miejskich. Dlatego w wykorzystaniu cmentarzy w celach rekreacyjnych i turystycznych pomagają sposoby planowania i gospodarowania miejskimi nekropoliami. Nie tylko ważna jest wewnętrzna infrastruktura, ale także dostępność komunikacyjna. Cmentarz powinien być powiązany z miastem za pomocą dogodnej komunikacji zbiorowej oraz arteriami i parkingami dla komuni-

kacji indywidualnej. Nekropolia może być użytkowana jako przestrzeń tranzytowa, pozwalająca skrócić drogę między oddalonymi od siebie punktami w mieście.

Nekropolie, wypełnione historycznymi, uznanymi już za zabytki pomnikami bądź nowszymi nagrobkami (których forma może prowadzić do refleksji), to właściwie rodzaj powstających spontanicznie muzeów czy galerii sztuki sepulkralnej. Stąd też w kulturze zachodniej obserwowane jest zjawisko organizowania zinstytucjonalizowanych form opieki nad cmentarzami powszechnie uznanymi za wszechstronne, bogate muzea dziejów miasta czy pomniki narodowej kultury, miejsca przechowywania pamięci zarówno o własnych przodkach, jak i o przeszłości miasta. W tym sensie nekropolia pełni funkcje historyczno-poznawcze (Lewicka, 2017). Znane są działania społeczne, polegające na porządkowaniu cmentarzy, odnowie historycznych nagrobków, pielęgnacji roślinności, budowaniu infrastruktury użytkowej, upowszechnianiu wiedzy historycznej i krajoznawczej. W Polsce takie działania, realizowane głównie w czasie wolnym, obserwujemy na cmentarzach zabytkowych, wyznaniowych, wojskowych, często opuszczonych lub zaniebanych (zdeastrowanych). Organizowane są kwesty na renowację grobów i pomników w okresie Wszystkich Świętych. Tego typu organizacje pobudzają lokalną społeczność do działania twórczego w czasie wolnym, a ich aktywność traktowana jest jako rekreacja twórcza. W Łodzi za przykład mogą służyć inicjatywy m.in. Towarzystwa Opieki nad Starym Cmentarzem przy ul. Ogrodowej czy grupy Strażnicy Pamięci, gromadzącej chętnych do porządkowania w czasie wolnym cmentarza żydowskiego przy ul. Brackiej.

Cmentarze miejskie pełnią więc ważne funkcje społeczne, odgrywają istotną rolę w kształtowaniu stosunków społecznych. Cmentarz jest nadal postrzegany przez społeczeństwo jako miejsce spokoju, ciszy, zadumy, a nade wszystko miejsce bezpieczne, co zachęca do spędzania w jego obrębie wolnego czasu w ramach wypoczynku, do organizacji spotkań towarzyskich, spacerów czy indywidualnego wyciszenia. Zamiast spędzać samotnie czas w domu, mieszkańcy przychodzą na cmentarz porządkować groby najbliższych, a także pospacerować, porozmawiać, nawiązać znajomości, odpocząć.

Cmentarz jest wyidealizowaną przestrzenią społeczną. Jego uporządkowanie wyraża nie tylko szacunek dla zmarłych, lecz także ukryty plan doskonałej równości. Nigdzie indziej społeczeństwo nie przydziela z taką precyzją identycznych kwater i nie godzi się na taką identyczność oznakowania. Nigdzie indziej zachowania społeczne nie są tak ściśle odgraniczone od zachowań codziennych, wyraźnie skodyfikowane i rygorystycznie przestrzegane. Z tego względu – idąc za propozycją Michela Foucaulta – można potraktować cmentarz jako przestrzeń heterotopii (Foucault, 2005). W ujęciu francuskiego filozofa heterotopia (gr. *hétēros* – inny, *tópos* – miejsce, okolica) – inne miejsce – to miejsce, które reprezentuje, a zarazem odwraca zwykłą przestrzeń. W odróżnieniu od przestrzeni utopii, które są przestrzeniami nierzeczywistymi, przestrzenie heterotopii istnieją realnie –

funkcjonując jednak „poza obrębem wszystkich miejsc”. Istnieją zatem z dala od normalnego życia, w jakimś „gdzie indziej”, służąc zlokalizowaniu i zatrzymaniu „inności”. Ich ogólną nazwę można w związku z tym rozumieć jako „inne miejsce” i „miejsce inności”.

Heterotopia jest przy tym przestrzenią dwuznaczną, która może chronić różnice przed światem zewnętrznym (muzeum, ogród) bądź służyć ochronie świata zewnętrznego przed różnicą (więzienie, szpital zakaźny). Cmentarz, oglądany z perspektywy wobec niego zewnętrznej, można uznać właśnie za „inne miejsce” i „miejsce inności”. Jest on bowiem przestrzenią, którą żywi odstępili zmarłym i którą uporządkowali wedle innych zasad niż przestrzeń własnego życia (Czapliński, 2014).

Heterotopię cmentarzy i ich otoczenia można obserwować w Polsce m.in. w dniu Wszystkich Świętych. Badania prowadzone w tym czasie na łódzkich cmentarzach (Tanaś, 2020) potwierdzają wielowymiarowość tego wydarzenia religijno-kulturowego. Liczba działających w otoczeniu cmentarzy straganów może świadczyć o wadze handlu i gastronomii w dniu Wszystkich Świętych, zarówno dla sprzedawców, jak i dla samych uczestników. Uwagę odwiedzających zwracały punkty gastronomiczne (w kilkunastu przypadkach wraz z rozstawionymi dla konsumentów stołami i ławkami), w których serwowano m.in. dania ciepłe (z grilla), oscypki (w tym z grilla), hamburgery i hot dogi, lody, watę cukrową, słodycze oraz obwarzanki, których sprzedaż w tym dniu jest swoistą łódzką tradycją. Komentarze, ale i zainteresowanie wywoływały punkty sprzedaży zabawek, w większości zaopatrzone w balony. Na cmentarzach i wokół nich odnotowano m.in. gwar, spacerową i odświętną atmosferę, woń smażonych specjalów, dzieci z balonami, osoby konsumujące watę cukrową i lody, co wskazuje na jarmarczny charakter święta, zbliżony atmosferą do uroczystości odpustu parafialnego czy festynu. Choć atmosfera jarmarku i odpustu, dająca się odczuć w otoczeniu cmentarzy, była niekiedy przyczyną zachowań i komentarzy wskazujących na brak aprobaty, to w zdecydowanej większości była to atmosfera akceptowana, mająca cechy wydarzeń rekreacyjnych, kulturalno-rozrywkowych.

7. Dyskusja i wnioski

Cmentarze są wykorzystywane rekreacyjnie przede wszystkim ze względu na bliskość zamieszkania. Rekreacyjnie są użytkowane zdecydowanie miejskie cmentarze z zachowaną zielenią parkową i ogrodową. Niestety, obecnie wiele polskich cmentarzy nie spełnia kryteriów uznania ich za funkcjonalne tereny zieleni miejskiej, będąc swego rodzaju „placem grobowym”, pozbawionym całkowicie zieleni, a tym samym funkcji terapeutycznych.

Nekropolie o parkowo-ogrodowym charakterze są niepilnowanymi przestrzeniami spokoju, dającymi azyl w hałaśliwym i zatłoczonym mieście. Takie rozumienie cmentarza może stanowić pokusę robienia tego, co kulturowo zakazane, moralnie nieakceptowalne w określonych społecznościach, jak spożywanie na cmentarzu alkoholu, palenie papierosów, narkomania, uprawianie seksu, wandalizm. Tego typu zachowania mieszczą się w definicji czynności wolnoczasowych, a więc i rekreacji, lecz mogą być zakwalifikowane do dysfunkcji. Można je obserwować w Polsce szczególnie na cmentarzach zlikwidowanych, opuszczonych, zaniebanych, zdewastowanych, np. ewangelickich, pomemieckich, żydowskich, rzadko odwiedzanych ze względu na wysiedlenie ludności autochtonicznej (np. na terenach zachodniej Polski). Cmentarz jako przestrzeń ograniczonej swobody, przestrzeń *sacrum*, jest przestrzenią heterotopii, a w postrzeganiu rekreacyjnym czy turystycznym może stanowić ważne pole badań społecznego zachowania mieszkańców i turystów.

Konkludując, cmentarze miejskie są często dobrze utrzymanymi terenami zieleni, które są potencjalnie atrakcyjne dla aktywności rekreacyjnych. Jako wizualna bariera odgradzająca od ruchu ulicznego cmentarz parkowy może zachęcać do takich aktywności. Potencjał rekreacyjny cmentarzy miejskich może być postrzegany w kategoriach afordancji (Gibson, 1977). Jednak akceptacja wykorzystania cmentarzy na potrzeby rekreacji mieszkańców miast może powodować konflikty między memoratycznym motywem odwiedzania grobów a korzystaniem z przestrzeni cmentarzy w celach rekreacyjnych.

Z perspektywy historycznej głównym celem organizacji i planowania cmentarzy w Europie było zaspokojenie potrzeby pochówku, najczęściej przez inhumację, coraz częściej kremację. Z czasem cmentarze stały się dobrze utrzymanymi terenami zieleni, które mogą stanowić również atrakcyjne tereny rekreacyjne. Sposoby projektowania europejskich i amerykańskich cmentarzy miejskich miały na celu, oprócz tworzenia warunków pochówku i rozwiązywania problemów sanitarnych, poprawę jakości życia w mieście dzięki upowszechnianiu kontaktu z przyrodą. Niektóre XIX-wieczne projekty cmentarzy miały także charakter edukacyjny i zawierają elementy, które mogą kształtować zachowania społeczne. Szczególnie interesujące wydaje się to, w jaki sposób design umożliwia bezpośredni wpływ na użytkowanie, ponieważ cmentarze to miejsca, w których działania muszą być ograniczone do ochrony ich odmiennego charakteru i funkcji. W odniesieniu do potencjalnego wykorzystania cmentarzy w celach rekreacyjnych należy pamiętać, że funkcje cmentarzy różnią się od funkcji parków i niektóre aktywności rekreacyjne są sprzeczne z głównym przeznaczeniem nekropolii.

Badania empiryczne nad użytkowaniem cmentarzy miejskich odkrywają cmentarz jako wielowymiarowy krajobraz, miejsce ekspresji emocji żałobników, miejsce kultu, miejsce usług, miejsce rekreacji oraz miejsce dziedzictwa lokalnych społeczności. W planowaniu i zarządzaniu cmentarzami miejskimi należy uwzględ-

niać wszystkie grupy użytkowników w celu utrzymania i rozwoju cmentarza jako publicznej przestrzeni zieleni miejskiej. Dzięki strategicznemu projektowaniu krajobrazu, np. poprzez planowanie zieleni wysokiej, podział cmentarza na strefy, oznakowanie, infrastrukturę, odpowiednie oświetlenie, można otworzyć się na bardziej zróżnicowane użytkowanie cmentarzy miejskich i uniknąć potencjalnych konfliktów społecznych. Przestrzeń umarłych może zostać przybliżona żywym i z żywymi współistnieć.

Przedstawiona problematyka funkcji rekreacyjnej (regeneracyjno-terapeutycznej) cmentarzy jest mało popularna wśród polskich naukowców zajmujących się badaniem miast czy prowadzących badania nad aspektami rekreacji. Z tego względu warto popularyzować tę problematykę i prowadzić badania geograficzne, społeczne i kulturowe, poszerzające wiedzę na temat percepcji cmentarzy z perspektywy przyrodniczej, funkcjonalnej czy kulturowej.

Bibliografia

- Aries, P. (1989). *Człowiek i śmierć*. Państwowy Instytut Wydawniczy
- Bromek, K. (1966). Użytkowanie ziemi w Krakowie i przyległych częściach powiatu krakowskiego około 1960 r. *Zeszyty Naukowe UJ, CXXVIII, Prace Geograficzne, 14*
- Clendaniel, C. W. (1995). Cmentarz Mount Auburn. W: O. Czerner, I. Juskiewicz (red.). *Sztuka cmentarna*. ICOMOS. Polish National Committee, Museum of Art Wrocław
- Cloke, P., Jones, O. (2004). Turning in the graveyard: trees and the hybrid geographies of dwelling, monitoring and resistance in a Bristol cemetery. *Cultural Geographies, 11(3)*, 313-341
- Cooper-Marcus, C., Barnes, M. (1999). *Healing Gardens: Therapeutic Benefits and Design Recommendations*. John Wiley & Sons
- Curl, J.S. (1980). *A Celebration of Death*. Constable
- Czajkowski, K. (1979). *Wychowanie do rekreacji*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne
- Czapliński, P. (2014). Awaria cmentarza. *Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo, 4(7)*, 195-208
- Davies, D., Rumble, H. (2012). *Natural Burial. Traditional-Secular Spiritualities and Funeral Innovation*. Continuum
- Długozima, A. (2016). Cmentarze jako przestrzenie terapeutyczne. W: R. Kleszcz-Szczyrba, A. Gałuszka (red.). *Utrata i żałoba. Teoria i praktyka* (s. 47-62). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
- Dubisz, S. (red.) (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN
- Etlin, R.E. (1984). *The Architecture of Death the Transformation of the Cemetery in Eighteenth Century Paris*. MIT Press
- Foucault, M. (2005). Inne przestrzenie. *Teksty Drugie, 6*, 117-125

- Francis, C., Cooper-Marcus, C. (1992). *Restorative places: Environment and emotional wellbeing*. EDRA
- Francis, D., Kellaher, L., Neophytou, G. (2005). *The Secret Cemetery*. Bloomsbury
- Gesler, W. (1993). Therapeutic landscapes: theory and case study of Epidaurus Greece. *Environment and Planning D: Society and Space*, 11
- GUS. (2021a). *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2021 r. Stan w dniu 30 czerwca*. GUS
- GUS. (2021b). *Rocznik statystyki międzynarodowej*. GUS
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J., Dyba, W., Marcińczak, Sz., Tanaś, S. (2008). *Zagospodarowanie terenów rekreacyjnych Łodzi. Plan, perspektywy*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe
- Gibson, J. J. (1977). *The Theory of Affordances*. W: R. Shaw, J. Bransford (red.). *Perceiving, Acting, and Knowing*. Routledge
- Jones, B. (1967). *Disagnes of Death*. Faber
- Kehm, W. (2002). *From my Death, May Life Come Forth: A Feasibility Study of the Woodland Cemetery in Canada*. University of Guelph, School of Landscape Architecture
- Kielbasiewicz-Drozdowska, I. (2001). *Teoria i metodyka rekreacji*. Wydawnictwo AWF Poznań
- Kolbuszewski, J. (1985). *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*. PTL
- Kolbuszewski, J. (1996). *Cmentarze*. Wydawnictwo Dolnośląskie
- Kopczyński, K. (2009). Edukacyjne walory krajobrazu kulturowego. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 25, 53-62
- Kwilecka, M., Brożek, Z. (2007). *Bezpośrednie funkcje rekreacji*. AlmaMer Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Warszawie
- Lewicka, B. (2017). *Nekropolie: socjologiczne studium cmentarzy Katowic*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
- Liszewski, S. (1973). *Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego*. Instytut Śląski w Opolu
- Loudon, C.J. (1843). *On the Laying out, Planting and Managing of Cemeteries and on the Improvement of Churchyards*. Longman, Brown, Green, and Longmans
- Luria, K. P. (2001). Separated by Death? Burials, Cemeteries, and Confessional Boundaries in Seventeenth-Century France. *French Historical Studies*, 24 (2), 185-222
- Mokras-Grabowska, J. (2017). Nowe rekreacyjne przestrzenie miejskie w obiektach postindustrialnych i ich percepcja. Przykład kompleksu EC1 w Łodzi. *Studia Periegetica*, 3(19), 33-45
- Mroczek-Żulicka, A. (2018). Twórcza rekreacja a twórcze podejście do organizacji rekreacji – studium przypadku zakładów przemysłów twórczych Wi-Ma w Łodzi. *Turyzm/Tourism*, 28(1)
- Mroczek-Żulicka, A. (2021). Formy i rozmieszczenie wydarzeń z zakresu plenerowej rekreacji twórczej w Łodzi. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 34, 143-155
- Niemirski, W. (red.) (1972). *Kształtowanie terenów zieleni*. Arkady
- Piątkowska, K. (red.) (1983). *Zieleni i wypoczynek, Kształtowanie obiektów i zespołów usługowych*. Instytut Kształtowania Środowiska w Warszawie
- Ragon, M. (1983). *The Space of Death. A Study of Funerary Architecture, Decoration, and Urbanism*. University Press of Virginia

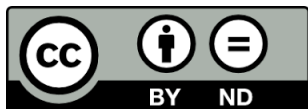
- Richter, G. (1995). Kryteria planowania zieleni na cmentarzach. W: O. Czerner, I. Juszkiewicz (red.). *Sztuka cmentarna* (s. 203-214). ICOMOS. Polish National Committee, Museum of Art Wrocław
- Rosegal, M. (2012). Planistyczne problemy lokalizacji cmentarza. *Czasopismo Techniczne*, 7, 691-711
- Rudowski, T. (2007). *Arteterapia: inspiracje i wartości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego
- Stefańska, A. (red.) (2012). *Arteterapia w wymiarze kreacji... poszukiwania, drogowskazy, refleksje*. Wydawnictwo UAM w Poznaniu
- Suliborski, A. (2005). Nekropolie jako miejsce w przestrzeni społeczno-kulturowej Łodzi. Ranga i specyfika ich znaczeń społecznych. W: B. Domański, S. Skiba (red.). *Geografia i sacrum*. T. II (s. 441-452). IGiGP UJ
- Tanaś, S. (2008). *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
- Tanaś, S. (2020). Sfera profanum dnia Wszystkich Świętych wobec społecznego aspektu cmentarzy. *Turyzm/Tourism*, 30(2), 103-112
- Taylor, W. (1999). A contrivance for life: the garden cemetery and the cultivation of national enterprise and individual sentiment as aspects of British character. *National Identities*, 1(1), 53-72
- Toczek-Werner, S. (2007). Znaczenie terminów rekreacja i turystyka. W: S. Toczek-Werner (red.). *Podstawy rekreacji i turystyki* (s. 9-14). Wydawnictwo AWF we Wrocławiu
- Ulrich, R., Zimring C. (2004). *The Role of the Physical Environment in the Hospital of the 21st Century: A Once-in-a-Lifetime Opportunity*. Concord, Robert Wood Johnson Foundation
- Vovelle, M. (2004). *Śmierć w cywilizacji Zachodu*. słowo/obraz terytoria
- Winiarski, R. (2011). Wprowadzenie do zagadnień rekreacji i czasu wolnego. W: R. Winiarski (red.). *Rekreacja i czas wolny: studia humanistyczne* (s. 13-28). Łoś Graf

Cemeteries in urban recreational space

Abstract. The article deals with the multifunctional nature of cemeteries in the social life of city dwellers, with emphasis on the recreational function. Being part of urban green space, cemeteries, in addition to their basic function, play an important role as places of broadly understood recreation, where city inhabitants can rest physically and mentally. From this perspective, cemeteries can have a therapeutic function and facilitate socialization in difficult moments associated with tragic events, mourning or existential dilemmas. Because of their natural values, cemeteries can serve as an alternative to city parks and green areas, especially for those seeking seclusion. The goal of the article is to highlight the regenerative and therapeutic function of cemeteries and indicate their place in the system of urban green and recreational space. The article contains a review of the literature and draws on the author's insights from participant observation, which

confirm that urban cemeteries can be attractive for purposes of recreation. Despite their potential in this respect, the wider use of cemeteries for recreation purposes may cause functional and social conflicts.

Keywords: cemetery, recreation, urban green

Copyright and license: This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivatives 4.0 International (CC BY-ND 4.0) License, <https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>